ZAMONAVIY ILM-FAN VA INNOVATSION TADQIQOTLARDA NATIJALAR MUHOKAMASI

XXIV-RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA

YAKUNLARI BO'YICHA ILMIY ISHLAR TO'PLAMI

Issue - 11(2026) Available at www.uznauka.uz

ERKIN A’ZAM QISSASIDA MAKON DEYKSISI VA NUTQIY MASOFA

To‘xtayeva Farida Ismatullayevna

Buxoro davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Elektron pochta: ilmiyizlanuvchi@gmail.com

Annotatsiya. *Erkin A’zamning “Chapaklar yoki chalpaklar mamlakati” qissasida makon ko‘rsatkichlari va shaxs olmoshlari hikoyachining o‘zi, o‘quvchi va tasvirlanayotgan muhit o‘rtasidagi masofani qanday ifodalashi tahlil qilinadi. Qissaning boshlanishidagi nutqiy yaqinlashtirish, rasmiy nutq taqlididagi guruh chegaralari va yakundagi makon almashuvi kontekstual tahlil asosida o‘rganiladi.*

Kalit so‘zlar: *Deyksis, makon ko‘rsatkichi, shaxs olmoshi, hikoyachi, nutqiy masofa, kinoya.*

ПРОСТРАНСТВЕННЫЙ ДЕЙКСИС И РЕЧЕВАЯ ДИСТАНЦИЯ В ПОВЕСТИ ЭРКИНА АЪЗАМА

Тухтаева Фарида Исматуллаевна

Независимый исследователь Бухарского государственного университета

Электронная почта: ilmiyizlanuvchi@gmail.com

Аннотация. В тезисе анализируется, каким образом в повести Эркина Аъзама «Chapaklar yoki chalpaklar mamlakati» пространственные показатели и

личные местоимения выражают дистанцию между самим рассказчиком, читателем и изображаемой средой. На основе контекстуального анализа изучаются речевое сближение в начале повести, границы групп в имитации официальной речи и смена пространства в финале.

Ключевые слова: Дейксис, пространственный показатель, личное местоимение, рассказчик, речевая дистанция, ирония.

SPATIAL DEIXIS AND DISCOURSE DISTANCE IN ERKIN A'ZAM'S NOVELLA

To'xtayeva Farida Ismatullayevna

Independent researcher, Bukhara State University

E-mail: ilmiyizlanuvchi@gmail.com

Abstract. The thesis analyzes how spatial markers and personal pronouns in Erkin A'zam's novella "Chapaklar yoki chalpaklar mamlakati" express the distance between the narrator himself, the reader and the depicted environment. Discourse rapprochement at the beginning of the novella, group boundaries in the imitation of official speech and the change of space at the end are studied on the basis of contextual analysis.

Keywords: Deixis, spatial marker, personal pronoun, narrator, discourse distance, irony.

KIRISH. Makon deyksisi nutqdagi shaxsga nisbatan predmet yoki joyning qayerda ekanini bildiradi. Badiiy hikoyada bunday ko‘rsatkichlar voqea joyini belgilash bilan birga hikoyachining o‘quvchini qaysi kuzatuv nuqtasiga yaqinlashtirishini ham ko‘rsatadi. Shaxs olmoshlari esa gapda kimlar bir guruhga kiritilganini va kimga murojaat qilinayotganini aniqlashga yordam beradi. Ushbu shakllarning vazifasi o‘zgarganda tasvirlanayotgan muhitga munosabat ham yangicha tus olishi mumkin.

Tahlil uchun qissaning boshlanishi, hikoyachi qayta bayon qilgan rasmiy nutq va mamlakatdan jo‘nash epizodi tanlandi [1]. Har bir parchada avval olmosh yoki makon ko‘rsatkichining referenti aniqlanadi. Keyin ifodani kim ishlatayotgani va qaysi kontekstual belgilar unga baholovchi ma’no berishi tekshiriladi. Imagologik talqinda badiiy matnda uchraydigan guruhiy tavsifga nutqda shakllangan tasavvur sifatida qaraladi [2]. Shu bois qissa tahlilida hikoyachi kuzatuvi, uning kinoyasi va matn ichida qayta berilgan boshqa nutqning vazifasi alohida ko‘rib chiqiladi.

ASOSIY QISM (MUHOKAMA VA NATIJA). Qissa boshida umumiy tajribaning ifodalanishi. Qissaning “Jahongashta zanjining sabog‘i” qismidagi “Sizu biz” shakli hikoyachi va uning xayoliy suhbatdoshini bir doiraga oladi [1]. Siz murojaat qilinayotgan kishini, biz esa hikoyachining o‘zini va u bilan bir tajribaga ega deb tasavvur qilingan kishilarni anglatadi. Mazkur talqinni shu gapda tilga olingan ilgari yashalgan ijtimoiy tuzum va uni tanish deb bilish tasdiqlaydi. Hikoyachi o‘quvchining tajribasini matn ichida taxmin qiladi va keyingi kuzatuv uchun umumiy tayanch yaratadi.

Keyingi gapdagi “hozir” ko‘rsatkichi kuzatuvning vaqtini belgilaydi, “ko‘z o‘ngimizdagisi” shakli esa bevosita ko‘rilayotgan manzarani bildiradi [1]. Shu o‘rinda oldingi umumiy tajriba hozirgi vaziyat bilan solishtiriladi. Nutq avval tanish hodisani eslatadi, keyin tashrif joyining o‘ziga xosligini ajratadi. Biz shaklining qamrovini ikkala gapda alohida tekshirish zarur. Birinchi gap o‘quvchini umumiy tajribaga sherik qiladi. Ikkinchi gapda bevosita kuzatuv nuqtasi voqea ichida turgan hikoyachi va safardagi hamrohlariga bog‘lanadi, o‘quvchi esa tasvir orqali bu kuzatuvga jalb qilinadi.

“Bu mamlakatda” va “bu yurtda” ifodalari kuzatilayotgan makonni ketma-ket aniqlaydi [1]. Ularning takrorlanishi tasvirning qaysi joyga tegishli ekanini ravshanlashtiradi. Shundan so‘ng hikoyachi davlat va uning rahbari haqidagi tasvirga o‘tadi. Makon nomi bilan baholovchi ifodalarning yonma-yon kelishi muayyan joyni siyosiy nutq va jamoaviy marosimlar bilan bog‘laydi.

Demak, parcha boshida yaqinlik ikki yo‘sinda namoyon bo‘ladi. Hikoyachi o‘quvchini tajriba jihatidan o‘ziga yaqinlashtiradi va safar manzarasini bevosita kuzatish mumkin bo‘lgan joy sifatida taqdim etadi. Tanishtirish usuli o‘quvchini oldingi bilimiga tayanishga, ayni paytda yangi muhit xususida alohida kuzatuv qilishga undaydi.

Rasmiy nutqda olmoshlar qamrovining o‘zgarishi. Qissada ikki tomonni birlashishga undaydigan murojaat hikoyachi tilidan qayta beriladi [1]. Dastlabki jumlada bir millatga mansublik va qarindoshlik ta’kidlanadi. Bu nutq ichida siz va biz umumiy mansublik doirasiga birlashtiriladi. Keyin birlashish uchun ma’lum shartlar qo‘yiladi. Shartni bildiruvchi gaplarda murojaat qiluvchi tomon o‘zini

mezon sifatida ko‘rsatadi va siz shakli orqali ikkinchi tomonning majburiyatini ajratadi.

Parcha yakunida birga bo‘lishning imkonsizligi ifodalanadi. Shu tariqa bir nutqning boshidagi birdamlik da’vosi uning oxiridagi ajratish bilan to‘qnashadi. Bunda muhim dalil shaxs olmoshlarining o‘zi va ular bilan birga kelgan predikatlardir. Avval olmoshlar umumiy mansublik haqidagi hukmda qatnashadi. Keyingi gaplarda qo‘shilish shartlari va inkor mazmuni ikki tomonning mavqeyini ajratib ko‘rsatadi. Kinoyaviy ta’sirni talqin qilishda hikoyachining bu nutqni muayyan kontekstda qayta bayon qilayotgani hisobga olinadi.

Qissa yakunida makon va baho. Jo‘nash epizodida “bu mamlakat” shakli ortda qolayotgan joyni anglatadi. “Ana u” ko‘rsatkichi esa safar chog‘ida uzoqlashib borayotgan makonga ishora qiladi [1]. Nuqtayi nazar o‘zgarishi harakat bilan asoslanadi. Samolyot ko‘tarilib, manzil ko‘zdan uzoqlashgani sayin makon boshqa masofadan tasvirlanadi. Shu bilan birga hikoyachi safar davomida uchragan ayrim kishilarni eslaydi. Shaxslar haqidagi xotira va mamlakatdan uzoqlashish bitta parchada yonma-yon keladi.

Qaytish istagini bildirishi mumkin bo‘lgan ichki gap taxmin tarzida keltiriladi. Hikoyachi keyingi jumlada bunday istakni o‘zida sezmaganini bildiradi [1]. Bu ketma-ketlik xotira, makon va munosabatni farqlash uchun dalil beradi. Kishilarni eslash manzilga qaytishni xohlash bilan aynan bir vazifa bajarmaydi. Hikoyachining yakuniy pozitsiyasi ko‘rsatish olmoshlaridan tashqari ushbu izoh orqali ham shakllanadi.

XULOSA. Ko‘rib chiqilgan parchalarda olmoshlar va makon ko‘rsatkichlari uch xil nutqiy vaziyatda ishlatiladi. Qissa boshida hikoyachi o‘quvchini umumiy tajribaga jalb qiladi va yangi makonni hozirgi kuzatuv nuqtasidan tasvirlaydi. Rasmiy nutq taqlidida umumiy mansublik bayon qilinadi, keyin shart va inkor orqali ikki tomonning mavqeyi ajratiladi. Yakunda esa jismoniy uzoqlashuv makon ko‘rsatkichlari yordamida ifodalanib, hikoyachining manzilga qaytish haqidagi munosabati ichki nutq orqali aniqlashadi.

Bitta olmoshning turli parchalarda qamrovini aniqlash qissa tahlilining asosiy natijasidir. Shakl avval hikoyachi va tasavvur qilingan o‘quvchiga ishora qilishi, keyin esa safar ishtirokchilarini yoki qayta bayon qilingan nutqdagi siyosiy tomonni anglatishi mumkin. Referent nutq egasi, gapning adresati va oldingi jumla orqali aniqlanadi. Makon ko‘rsatkichlarida ham xuddi shunday tartib qo‘llanadi. Dastlab ishora qilinayotgan joy topiladi, so‘ng hikoyachi unga qaysi nuqtadan qarayotgani va shu ifodaga qanday baho qo‘shilayotgani tekshiriladi.

Bu tartib boshqa nasriy matnlardagi deyktik birliklarni qiyoslash uchun ham qo‘llanishi mumkin. Masalan, ikki matnda shaxs olmoshi guruh chegarasini ifodalasa, uning qamrovi har bir matndagi nutq egasi va adresat asosida belgilanadi. Shundan so‘ng guruh chegarasining yaqinlashtirish, ajratish yoki kinoyaviy ta’sir yaratish vazifasi tekshiriladi. Mazkur tezis xulosalari qissaning tahlil qilingan uch parchasiga taalluqlidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. A’zam, E. Chapaklar yoki chalpaklar mamlakati: qissa [elektron nashr]. E-adabiyot, 2010. URL: https://e-adabiyot.uz/maqola/63

2. Leerssen, J. Imagology: On Using Ethnicity to Make Sense of the World. Iberic@l. 2016;(10):13–31. URL: https://imagologica.eu/CMS/upload/Imagology2016.pdf